

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКА ДВОМОВНІСТЬ ЯК ЛІНГВОКОГНІТИВНА ПРОБЛЕМА

У статті здійснена спроба дослідження двомовності як лінгвокогнітивної проблеми. Індивідуально-авторська двомовність розглядається в аспекті діакартини світу. З'ясовується роль конвергенції, дивергенції й особливо інтерференції в її побудові. Постулюється думка про те, що домінування одного з цих трьох процесів залежить від особливостей мовної ментальності автора.

Ключові слова: індивідуально-авторська двомовність, діакартини світу автора, мовна ментальність, інтерференція, конвергенція, дивергенція.

У вітчизняному мовознавстві проблема білінгвізму у сфері мовної комунікації та словесної художньої творчості вперше постала у статті О. О. Потебні «Язык и народность». Однак і до цього часу немає науково обґрунтованого висновку про джерела, механізми й перспективи митецької двомовності, а також системних порівняльних характеристик різномовних творів окремих авторів¹. Розв'язання певних аспектів цієї проблеми становить мету нашої статті.

Під білінгвізмом (двомовністю), як відомо, розуміють володіння двома мовами. Ю. Д. Дешерієв обов'язковою умовою білінгвізму вважає також досконалість знання обох мов і мислення кожною з них без перекладу з однієї мови на іншу². На наш погляд, для індивідуального неавторського білінгвізму достатньо загальної дефініції. Індивідуальний авторський білінгвізм є повноцінним тільки за умови дотримання зазначеної похибки.

Мовній картині світу кожного митця притаманні особливості, що ідентифікують її як національно-мовну картину світу. У представників різних лінгвокультур формуються різні картини світу. Ми дотримуємось думки, згідно з якою картина світу автора-білінгва становить біполярну, проте єдину монолітну структуру. Стосунки між конституентами, що наповнюють картину світу автора-білінгва, можна назвати діасемічними, а самі компоненти — діасемами (за аналогією з терміном «діафони», запропонованим В. Джоунзом й інтерпретова-

¹ Детальніше див.: *Русанівський В. М.* Споріднена і віддалена двомовність як об'єкт сучасної лінгвістики // *Мовознавство*.— 2007.— № 1.— С. 3–5.

² *Дешерієв Ю. Д.* Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе.— М., 1966.— 402 с.; *Дешерієв Ю. Д., Протченко И. Ф.* Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия // *Проблемы двуязычия и многоязычия*.— М., 1972.— С. 26–42; *Швейцер А. Д.* Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы.— М., 1976.— 176 с.; *Юдакин А. П.* Билингвизм и проблема связи языка и мышления (исторический аспект) // *Теоретические проблемы социальной лингвистики*.— М., 1981.— С. 220–240; *Шумарова Н. П.* Мовна компетенція киян: соціолінгвістичний аспект // *Мовознавство*.— 1992.— № 4.— С. 11–17.

ним Е. І. Хаугеном³). Картина світу автора-білінгва репрезентується як діакартина світу.

Здійснювати аналіз тільки на рівні звичайних порівняльно-типологічних досліджень — означає істотно збіднити науковий результат. Крім виявлення збігів і розбіжностей, ми повинні особливу увагу приділяти тлумаченню їх ролі в мовній практиці білінгва, у моделюванні його діакартини світу, побудова якої передбачає врахування трьох процесів: конвергенції, дивергенції й інтерференції. Домінування одного з цих процесів перебуває у прямій залежності від ступеня близькості мов. Якщо мови об'єднані генетичним зв'язком, пріоритетне значення має конвергенція — наближення або збіг двох і більше лінгвістичних сутностей⁴. У нашому тлумаченні термін «конвергенція» охоплює випадки ментальної відповідності або тотожності (однотипних екстралінгвістичних (прагматичних, соціокультурних, психологічних та ін.) факторів, які впливають на основні структурно-семантичні компоненти двомовності). Якщо між мовами констатується тільки типологічна єдність, то в побудові мовної діакартини світу превалює інтерференція — взаємодія мовних систем за умов білінгвізму, яка виявляється у відхиленнях від норми і системи однієї мови під впливом іншої⁵. Ментальна інтерференція в нашому розумінні — це відхилення в першій мові, зумовлене впливом екстралінгвістичних факторів другої мови і навпаки. Дивергенція — розходження, віддалення однієї від одної двох і більше лінгвістичних сутностей⁶. Ментальна дивергенція — це розбіжність екстралінгвістичних факторів, яка зумовлює особливості структурно-семантичних компонентів двомовності. Дивергенція онтологічно й термінологічно тісно пов'язана з явищами конвергенції та інтерференції. «У процесі структурної зміни мови дивергенція в одному ланцюжку системи може поставати як конвергенція в іншому ланцюжку»⁷, а також поступово переростати в інтерференцію внаслідок взаємодії мов. Тому в переважній більшості випадків цей проміжний процес розглядається нами як невіддільний від двох інших.

Розуміння інтерференції як «накладання систем» може інспірувати хибний висновок, що явищами інтерференції виступають тільки структурні зміни. Лінгвістична інтерференція, як зазначають Й. Юхас, В. Ю. Розенцвейг, Ю. А. Жлуктенко та ін., нерідко являє собою такі зміни, які не трансформують структуру мови. «Інтерференцією слід вважати *всі зміни* (курсив наш.— Л. С.) у структурі мови, а також у значеннях, властивостях і складі її одиниць, що виникають унаслідок взаємодії з мовою, яка перебуває з нею в контактному міжмовному зв'язку»⁸.

Лінгвістикою зафіксовані зразки фонологічної, граматичної, лексико-семантичної інтерференції. Питання ж ментальної інтерференції ще чекає детального розгляду. Адже «вивчити чужу мову не означає повісити нові ярлички до знайомих об'єктів. Оволодіти мовою — означає навчитися по-іншому аналізувати те, що є предметом мовної комунікації»⁹.

Дослідження проблем інтерференції на ментальному рівні становить особливий інтерес уже тому, що багата білінгвістична наукова, публіцистична та ху-

³ Виноградов В. А. Интерференция // Лингвистический энциклопедический словарь.— М., 1990.— С. 197.

⁴ Виноградов В. А. Конвергенция // Там же.— С. 234.

⁵ Виноградов В. А. Интерференция // Там же.— С. 197; Ткаченко О. Б. Интерференція // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2000.— С. 209–210.

⁶ Виноградов В. А. Дивергенция // Там же.— С. 136.

⁷ Там же.

⁸ Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия.— К., 1974.— С. 61.

⁹ Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике.— М., 1963.— Вып. 3.— С. 375.

дожня скарбниця з цього погляду майже не розглянута. Йдеться про написані українською і російською мовами твори Б. Олійника, білоруською та російською — В. Бикова, казахською і російською — О. Сулейменова, азербайджанською та російською — М. Ібрагімбекова, нанайською та російською — Г. Ходжера, мансійською і російською — Ю. Шесталова. Білоруською, польською й латинською мовами послуговувалися класики білоруської літератури XVI ст. С. Будний, А. Римша. Маємо російськомовний спадок основоположника української літературної мови Т. Шевченка. І якщо «взяти за аксіому, що немає двомовності без інтерференції»¹⁰, стане зрозумілим, яким багатим матеріалом може оперувати лінгвістика, досліджуючи питання ментальної інтерференції.

Е. Хауген зазначав, що явища інтерференції виникають як результат сприйняття інших мов через призму рідної мови. «Ми відбираємо й організуємо відповідно до тієї мовної схеми, яка існувала у нас до цього. Ті враження, що відповідають нашій схемі, посилюються і досягають мозку, порівняно не змінившись (конвергенція.— Л. С.), а інші або не сприймаються, або переосмислюються (дивергенція, інтерференція.— Л. С.)»¹¹.

Іноколи створюється враження, що процес конвергенції домінує й тоді, коли мови генетично ніяк не пов'язані. Це стосується, наприклад, чеської та угорської мов. У доповіді 1926 р. Х. Беккера «Європейський дух мови» підкреслюються постійні культурні й територіальні контакти цих двох мов. Таким чином, переважна дія процесу конвергенції на сучасному етапі розвитку зазначених мов становить наслідок діахронічного інтерференційного впливу. Слід також зауважити, що тут йдеться не про ментальні, а про структурно-типологічні процеси.

Мови, якими володіє білінгв, не ідентичні мові людини, що, хоча б і досконало, спілкується тільки однією мовою. На основі структури першої (рідної) мови виникає нова структура, яка має певні відхилення від норми. Ці відхилення є наслідком впливу соціальних факторів, характерних для суспільного життя носіїв другої мови, і внутрішньоструктурного контакту двох мов у мовній практиці білінгвів. Аналогічний процес відбувається у другій мові¹².

З двох джерел інтерференції — внутрішньоструктурного й екстралінгвістичного (будь-який національно-психологічний фактор, присутній у житті носіїв першої мови і невідомий або чужий носіям другої і навпаки) — основна увага нами приділяється особливостям останнього, екстралінгвістичного, який репрезентується історично зумовленими самобутніми елементами духовної культури народу, його міфологією, культовими віруваннями й забобонами, а також специфікою естетичного сприйняття дійсності.

Інтерференція як чинник побудови діакартини світу, коли йдеться про взаємодію культур однотипних (за характером художнього мислення, філософськими засадами тощо), культур, що відзначаються етнічною і мовною близькістю, стійкими та всебічними зв'язками, подібністю історичних доль народів, іншими словами, коли мають на увазі взаємодію культур генетично близьких, становить явище другорядне.

Інша справа, якби ми говорили про взаємодію мов типологічно співвіднесених. Тоді можна було б наводити аргументи на користь гіпотези, що «в носія російської мови такі категорії мислення, як, наприклад, простір і час, мають інший обсяг, ніж в американського індіанця, індуса чи представника Африканського

¹⁰ Розенцвейг В. Ю. О языковых контактах // Вопр. языкознания.— 1963.— № 1.— С. 64.

¹¹ Жлуктенко Ю. А. Знач. праця. — С. 61.

¹² Дешериев Ю. Д. К методологии теории билингвизма и методике билингвистических исследований // Методы билингвистических исследований.— М., 1976.— С. 8–10.

континенту»¹³, й унаслідок інтерференції між зазначеними мовами відбувається істотний вплив семантичного наповнення певних категорій.

Тип близькості (генетичний або типологічний) не виступає єдиним чинником, яким визначається кореляція процесів конвергенції, дивергенції та інтерференції в авторській дікартині світу. Існують інші причини, внаслідок яких взаємодія з природою та її пізнання відбуваються неадекватно, що за умови єдності людського мислення може інспірувати різне об'ємне співвідношення в системі ментальних категорій¹⁴. Тими ж причинами зумовлюється специфіка категорій та понять, які релевантні для одних і відсутні в мовній картині світу інших національно-мовних особистостей¹⁵. Ці причини детермінують значне зростання інтерференційних процесів у дікартині світу, контамінованій навіть у мовах генетично близьких.

Розгляньмо такий приклад. Д. Руденко, простежуючи залежність просторових символів від ідіоетнічних (і / або ідіосоціальних) передумов, доходить висновку, що український і російський менталітети істотно розрізняють ці символи. Простір росіянина незмірно великий, звідси прагнення до його постійного («імперського») розширення. Простір українця порівняно малий і не передбачає, на думку філософа, не тільки його розширення, але й стабільного усвідомлення державного простору¹⁶. «Український простір» часто обмежується кордонами власної домівки. Недаремно ж рідна хата — категорія української духовності¹⁷. Рідше простір українця не поширюється далі «ділового простору». Українському менталітету притаманне постійне прагнення до комфортної стабільності, яка, незважаючи на викладене вище, неможлива для українця без усвідомлення влаштованості всієї держави. Звідси «малоросійський мазохізм» — намагання зобразити всю історію свого етносу тільки як історію народу гнаного, завжди битого і приниженого¹⁸.

Це не єдиний самокритичний висновок про особливості української ментальності. Згадаймо слова М. Костомарова з його листа до П. Куліша: «Гірка, нікчемна доля України походить від нікчемності душі народу»¹⁹.

Сучасний учений Я. Радевич-Винницький, узагальнивши досвід попередників, виділяє такі негативні ментально-характерологічні риси українців: «жіночість» української психіки, її «горизонтальність» (з індивідуальним цілепокладанням і невмінням утворювати великі спільноти на засадах високої та віддаленої мети), надмірна емоційність, кордоцентричність, споглядальність, рефлексивність, втеча від життя «в душу і долю», комплекс потреби в допомозі, життя за принципом «vita minima», брак «здобувчої» агресивності, індивідуалізм без індивідуальностей (отаманщина), пасивність, реагування на виклики життя «не чинною поставою, а плачем і словом», відчуття національної меншовартості, недостатня національна солідарність, непошана до своєї влади та ін. Серед позитивних якостей української ментальності заслуговують на увагу почуття рівності, моральність (наприклад, пошана до жінки), толерантність,

¹³ Юдакин А. П. Зазнач. праця.— С. 228.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Зазнач. праця; Хаймс Д. Х. Два типа лингвистической относительности. С примерами из этнографии американских индейцев // Новое в лингвистике.— М., 1975.— Вып. 7.— С. 229–298.

¹⁶ Руденко Д. Пространство: грани бытия // Философия языка: в границах и вне границ.— Х., 1994.— Т. 2.— С. 163.

¹⁷ Мойсей І. Рідна хата — категорія української духовності // Сучасність.— 1993.— № 7.— С. 151–163; № 8.— С. 112–116.

¹⁸ Винничук Ю. Малоросійський мазохізм // Український засів.— 1994.— № 2.— С. 25–34.

¹⁹ Костомаров М. Лист до Пантелеймона Куліша // Кирило-Мефодіївське товариство : В 3 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 48.

едність з природою і землею, працьовитість, захисна войовничість, героїзм, жадоба волі, правдошукання, душевне багатство (зокрема, ніжність, ліризм), реалістичність мислення, глибинне осягнення першоструктур буття, чесність, релігійність тощо²⁰.

Негативом російської ментальності вважаються відсутність принципу особистості, вічна терплячість, ординський дух, піддатливість деспотизмові, навіть не жіночість, а «бабськість» (М. Бердяєв), почуття меншовартості²¹. Загалом російська ментальність визначається як імперіалістична. На думку Р. Пайпса, «імперіалістична ментальність залишається вкоріненою в російській психіці, навіть у демократичних колах, бо вона тісно пов'язана з ідеєю буття російської національності»²².

З усіх зазначених ментально-характерологічних рис саме вертикальність і горизонтальність становлять домінуючі риси відповідно російської й української ментальності²³.

У мові відображаються й «екологія етносу, і його культура, побут, звичаї, іншими словами, зв'язок мови та мислення має свій конкретно історичний вияв для кожного народу»²⁴. Специфічні особливості вертикальності та горизонтальності менталітету виявляються на всіх ділянках мови: в лексиці, акцентології, синтаксисі, словотворі тощо. Підсвідоме використання мови для вираження ментальності інспірує «активізацію певних рис мови..., особливу граматику й особливі правила лексики»²⁵.

Процес створення засобами мови «ментального світу» простежив у своїй праці «Аналіз радянського політичного дискурсу» франко-швейцарський лінгвіст і культуролог П. Серіо. Дослідивши радянський політичний дискурс хрущовської та брежнєвської пори, учений дійшов висновку, що «радянський спосіб оперування з мовою» протягом десятиліть радянського ладу істотно впливав на російську мову. Найяскравішими особливостями дискурсу радянської ідеології, на думку П. Серіо, стали «номіналізація» і так звана «сурядність». Подібні дослідження проводяться «Пенсильванською школою» США, особливо З. Вендлером.

Таким чином, у процесі конструювання авторської діакартини світу взаємодіють три процеси: конвергенція, дивергенція та інтерференція, — і який з них превалюватиме в репрезентації певного концепту, значною мірою залежить від індивідуальних ментальних параметрів мовної особистості.

«Представники однієї лінгвокультурної спільності, контактуючи з членами іншої лінгвокультурної спільності і навіть розмовляючи мовою останньої, діють за “своїми” моделями поведінки, вживають “свої” кінетичні, проксемічні системи, спираються на “свої” культурні знання»²⁶. На початкових етапах оволодіння мовою індивід іде від мовного мислення до соціокультурних стереотипів світосприйняття, оскільки із засвоєнням мови людина засвоює і мовну ментальність. Тому відомий принцип антропологічної лінгвістики «За текстом стоїть суб'єкт, що володіє мовою»²⁷ у когнітивній лінгвістиці може бути представленим у

²⁰ Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації.— Дрогобич, 1997.— С. 201–202.

²¹ Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин.— К., 1993.— С. 61.

²² Коропецький І.-С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки.— К., 1995.— С. 138.

²³ Радевич-Винницький Я. Зазнач. праця.— С. 212.

²⁴ Панько Т., Білоус М. Слово в духовному житті нації.— К., 1995.— С. 37.

²⁵ Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца 20 века.— М., 1995.— С. 38.

²⁶ Леонтьев А. А. Предисловие // Национально-культурная специфика речевого поведения.— М., 1977.— С. 3.

²⁷ Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность.— М., 1987.— С. 27.

трансформованому вигляді: «За текстом стоїть мова, яка володіє суб'єктом»²⁸, тобто для «мовного неофіта» мова здійснює прогноуючу функцію, детермінуючи «як характер сприйняття та диференціації дійсності, так і формування нових думок про неї»²⁹. У подальшому, коли індивід володіє мовою належним чином, зв'язок стає оберненим — соціокультурні фактори визначають мовну ментальність. Ці фактори відіграють роль певних фільтрів, пропускаючи через які одну й ту саму ділянку світу, ми отримуємо різні її репрезентації, або відображення³⁰. «Кожна нова іноземна мова змінює фокус бачення навколишнього світу, скеровує нашу увагу на нові аспекти джерела раніше відтвореного знання, виступає як додатковий, екстралогічний фактор осмислення всього того, що відбувається навколо нас»³¹.

Отже, суть справи полягає в тому, яким соціокультурним факторам індивід надасть перевагу. Ми дійшли висновку, що на основі генетично близьких української та російської мов можна прогнозувати три варіанти: українська мовна ментальність, російська мовна ментальність (пріоритетне значення мають процеси дивергенції та інтерференції), космополітична (не плутати з псевдокосмополітичною) мовна ментальність (превалює процес конвергенції).

Другим детермінуючим чинником виступає функціонально-стилістичний тип діакартини світу. Мовну ментальність класичного науковця можна вважати космополітичною (у позитивному розумінні цього слова). Різні варіанти ментальної репрезентації можливі в публіцистичній діакартині світу.

Авторська діакартина світу, що моделюється генетично близькими мовами, як правило, наскрізь пронизана інтерференційним випромінюванням. Мова йде не про структурно-типологічну інтерференцію, а соціолінгвістичну, національно-психологічну: «Коли людина переміщається з однієї національної спільноти в іншу, у її поведінці спостерігаються відхилення від норм (як правило, однієї з двох) відомих їй культур; оскільки причиною таких відхилень звичайно є негативне перенесення навичок поведінки з однієї культури в іншу, це соціологічне явище цілком може бути назване інтерференцією... Інтерференція в галузі культури, як правило, виражає себе й у мові»³².

Як відомо, автор-українець, що пише російською мовою, тимчасово, на час творення, ніби змінює навколо себе духовну атмосферу, однак повністю позбутися влади власних естетичних уявлень, традицій, смаків він не зможе ні за яких обставин. «Творче розуміння не відмовляється від себе, від своєї культури і нічого не забуває. Велика справа для розуміння — це позазнаходження того, хто розуміє, в часі, у просторі та в культурі»³³. І якщо для автора-науковця таке позазнаходження реально можливе і навіть бажане, то автор-публіцист завжди виступає носієм певних соціокультурних стереотипів. Цей феномен екстралінгвістичної залежності на сучасному етапі розвитку лінгвістики пропонується назвати мовною ментальністю³⁴. Термін експлікує «спосіб мовної репрезентації, або розподілу, світу, тобто охоплює співвідношення між світом і його мовною репрезентацією, або образом»³⁵. За допомогою мови ми відображаємо світ. Цей

²⁸ Лазебник Ю. С. Модель мира: поэзия.— К., 1995.— С. 73.

²⁹ Там же.— С. 86–87.

³⁰ Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Вопр. языкознания.— 1990.— № 6.— С. 118–119.

³¹ Брутян Г. А. Гипотеза Сепира-Уорфа.— Ереван, 1968.— С. 55.

³² Верещагин Е. М. Кирилл Бабов. Проблемы интерференции в процессе обучения русскому языку в болгарской школе.— София, 1974.— С. 38.

³³ Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества.— М., 1979.— С. 335.

³⁴ Почепцов О. Г. Зазнач. праця; Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство.— 1993.— № 6.— С. 3–13.

³⁵ Почепцов О. Г. Зазнач. праця.— С. 113.

процес здійснюється за принципом шпилів: відображенню підлягає не весь світ, а лише його шпиль — ті складники, які, на думку мовця, є найрелевантнішими, найповнішими характеристиками світу. Таке відображення має мовний характер, тобто експлікується у формі мови й існує у формі мови. Співвідношення між певною ділянкою світу і його мовною репрезентацією ідентифікується як мовна ментальність.

Вище ми не випадково вжили слово «екстралінгвістичний», адже мовна ментальність найменшою мірою залежна від мовних факторів, її визначають соціокультурні детермінанти. Тому коли ми говоримо про українську або російську мовну ментальність, маємо на увазі її співвіднесеність з українською та російською соціокультурними спільнотами, а не з мовами. Незалежність характеру мовної ментальності від мови уможливорює переклад з однієї ментальності на іншу в рамках тієї самої мови. Наслідком автономності мовної ментальності стосовно мови є також той факт, що відмінність між мовними ментальностями представників різних соціокультурних груп, членів однієї мовної спільноти, може бути значнішою, ніж відмінність між мовними ментальностями представників однієї соціокультурної групи, які належать до різних мовних спільнот³⁶.

Мовна ментальність індивіда детермінується такими чинниками: а) своєрідними якостями людини як представника певної соціокультурної групи, що визначаються на основі освітнього рівня, професії, віку, статі і под.; б) тими його параметрами, які зумовлені соціокультурним середовищем (колом знайомих на роботі, поза роботою, колом родичів, близьких, країною проживання, специфіка якої як соціокультурного середовища репрезентується культурними традиціями, історією, політичним устроєм тощо).

У лінгвістиці вже здійснені спроби переходу від декларування інтерференційних процесів у авторській дікартині світу до інтегрованого вивчення діалектики конкретних форм цих процесів³⁷. Об'єктом аналізу в таких дослідженнях стає вплив ідейного змісту інокультурних цінностей на мовну дікартину світу, що має опосередкований, прихований характер і простежується, наприклад, у концептуальних моментах, у тоні, в загальному настрої творів тощо. Суто формальні впливи, тобто впливи структурного характеру, звичайно, менше закамфльовані.

Двомовність як лінгвокогнітивна проблема має, на наш погляд, значні перспективи дослідження. Актуалізована нами індивідуально-авторська двомовність розглядалась у статті в аспекті дікартини світу, що дало можливість з'ясувати роль конвергенції, дивергенції й особливо інтерференції в її побудові. Домінування одного з цих трьох процесів залежить від особливостей мовної ментальності автора.

(Вінниця)

L. V. SUPRUN

THE INDIVIDUAL AUTHOR'S BILINGUALISM AS A LINGVUO-COGNITIVE PROBLEM

In the article it is realized an attempt of the research of the bilingualism as the lingvo-cognitive problem. The individual author's bilingualism is considered in the aspect of diapicture of the world. It is elucidated the role of convergence, divergence and especially interference in its construction. It is proposed a thought that the predomination of one from three processes depends on peculiarities of the linguistic mentality of an author.

Key words: the individual author's bilingualism, diapicture of the world, the linguistic mentality, interference, convergence, divergence.

³⁶ Там же. — С. 120.

³⁷ Див., наприклад: *П'яста Л. В.* Дікартина світу Сергія Єфремова. — К., 1997. — 64 с.; *Супрун Л. В.* Взаємодія антропоцентричних категорій у науково-публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова. — Вінниця, 2007. — 195 с.